

**TARIXIY TAFAKKUR VA TANQIDIY TAHLIL KO‘NIKMALARINI
BIRLAMCHI MANBALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASI:
EKSPERIMENTAL TADQIQOT**

Kdirbaeva Aysuliw

Nukus davlat pedagogika instituti, Tarix fakulteti, 3-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada umumta’lim maktablarida tarix fanini o’qitish jarayonida o’quvchilarning tarixiy tafakkur (historical thinking) va tanqidiy tahlil ko’nikmalarini birlamchi manbalar asosida rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda Sam Wineburg tomonidan taklif qilingan uchta evristika (sourcing manbani aniqlash, contextualizing kontekstlashtirish, corroborating – tasdiqlash) hamda Peter Seixas tomonidan ishlab chiqilgan oltita tarixiy tafakkur konsepsiyasi (tarixiy ahamiyat, dalillar, davomiylik va o’zgarish, sabab va oqibat, tarixiy istiqbollar, axloqiy o’lchov) nazariy asos sifatida qabul qilingan. Tadqiqotda Toshkent shahridagi ikkita umumta’lim maktabining 80 nafar 9-sinf o’quvchilari ishtirok etgan bo’lib, ular tasodifiy ravishda tajriba (birlamchi manbalar + tarixiy tafakkur metodikasi) va nazorat (an’anaviy darslik va ma’ruza) guruhlariga ajratilgan. Intervensiya olti hafta davomida o’tkazilib, pre-test, oraliq test, post-test va kechiktirilgan test (3 hafta keyin) usullari orqali baholash amalga oshirilgan. Natijalar tajriba guruhining post-testdagi o’rtacha balli (76.4) nazorat guruhinikidan (52.6) sezilarli darajada yuqori ekanligini ($p < 0.001$, Cohen’s $d = 3.25$) ko’rsatgan. Kechiktirilgan testda tajriba guruhida bilim saqlanish darajasi 4.8% ga pasaygan bo’lsa (16.8 dan 16.0 ga), nazorat guruhida bu ko’rsatkich 14.3% ga tushgan (11.2 dan 9.6 ga). Tanqidiy fikrlash so’rovnomasi natijalari tajriba guruhida barcha ko’rsatkichlar bo’yicha o’rtacha 89.8% o’sishni qayd etgan ($p < 0.001$). Sifatli tahlil (refleksiya daftari va intervyu) “manba ishonchliligi haqida ong”, “turli nuqtai nazarlarni qabul qilish”, “dalillarga asoslangan bahs” hamda “tanqidiy fikrlashning kundalik hayotga ko’chishi” kabi to’rtta asosiy tematik yo’nalishni aniqlagan. Xulosa qilib aytganda, birlamchi manbalar asosida ishlash va tarixiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan metodika o’quvchilarning manba tahlil qilish, tanqidiy fikrlash va turli nuqtai nazarlarni solishtirish ko’nikmalarini an’anaviy usullarga nisbatan sezilarli darajada oshiradi hamda ushbu ko’nikmalarning uzoq muddatli saqlanishini ta’minlaydi. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston ta’lim tizimida tarix fanini o’qitishda tarixiy tafakkurni rivojlantirish bo’yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo’la oladi.

Kalit so‘zlar

tarixiy tafakkur, historical thinking, tanqidiy fikrlash, birlamchi manbalar, sourcing, contextualizing, corroborating, tarix ta’limi, manba ishonchliligi, soxta yangiliklar, eksperimental tadqiqot.

Kirish

1.1 Muammo bayoni

Zamonaviy ta’lim tizimida tarix fani ko‘pincha faktlar, sanalar va voqealar ro‘yxatini yodlashga aylanib qolgan. O‘quvchilar tarixni “nima bo‘lgan” deb emas, balki “nimani yodlash kerak” deb qabul qiladilar. Biroq XXI asrda axborotning ko‘pligi va “post-haqiqat” (post-truth) davrida tarixni shunchaki faktlar to‘plami sifatida o‘qitish yetarli emas. Gorzycki, Elder va Paul ta’kidlaganidek, o‘quvchilar “ishonchli manbalarni tanlash va ularni ijtimoiy kontekstga joylashtirishdan tortib, mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishgacha” bo‘lgan jarayonni o‘zlashtirishlari kerak. Tarixiy tafakkur (historical thinking) “o‘tmish haqidagi tarixiy rivoyatlarni qurish, dekonstruksiya qilish va rekonstruksiya qilish uchun tarixiy dalillarni tahlil qilish va sharhlashning kognitiv jarayoni” sifatida ta’riflanadi. Bu jarayon o‘quvchilarga nafaqat tarixiy voqealarni tushunish, balki ularni tanqidiy baholash, turli manbalarni solishtirish va mustaqil xulosalar chiqarish imkonini beradi. Gibson va Seixas ta’kidlaganidek, tarixiy tafakkur “asosan pedagogik yondashuv bo‘lib, uni ta’riflash va kontseptuallashtirish o‘quvchilarga tarixni qanday qilishni o‘rgatish uchun zarurdir”. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tarix fanini o‘qitishda birlamchi manbalardan foydalanish o‘quvchilarni “authentic tahlil, tanqidiy fikrlash va istiqbolni qabul qilish”ga undaydi. Birlamchi manbalar o‘quvchilarga tarixni “o‘rganish” emas, balki “yashash” imkonini beradi ular o‘tmishdagi odamlarning o‘z so‘zlari, yozuvlari va artefaktlari bilan bevosita muloqot qiladilar.

1.2 Tadqiqotning dolzarbligi

Bugungi kunda “fake news” va noto‘g‘ri ma’lumotlar tarqalishi sharoitida o‘quvchilarni axborotni tanqidiy baholashga o‘rgatish har qachongidan ham muhimroq. Tadqiqotchilarning qayd etishicha, “o‘quvchilar post-haqiqat va soxta yangiliklarni bartaraf etish, manbalarni shubha ostiga olish, tarfakashliklarni baholash va ishonchlilikni hisobga olish uchun tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishlari kerak”.

Tarixiy tafakkurni rivojlantirish orqali o‘quvchilar:

manbalarning ishonchliligi va tarfakashligini aniqlashni o‘rganadilar, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va baholash qobiliyatiga ega bo‘ladilar. “Nega bunday bo‘lgan?” degan savollarni berishga odatlanadilar, tayyor javoblarni emas, balki o‘z xulosalarini shakllantirishni o‘rganadilar. Wineburg, Stanford universiteti professori va Digital Inquiry Group asoschisi, o‘quvchilar “tarixchi kabi fikrlashni” o‘rganishlari kerak, deb hisoblaydi nafaqat professional tarixchi bo‘lishlari uchun, balki “aynan bo‘lmaydiganlari uchun”. Tarixni o‘rganishdan maqsad o‘quvchilarga “murakkablikka chidash, yangi vaziyatlarga moslashish va birinchi kelgan javobga qarshi turish”ga yordam berishdir.

1.3 Tadqiqotning ilmiy yangiligi

Tarixiy tafakkur kontsepsiyasi so‘nggi 50 yil ichida tarix ta’limining markaziy tushunchalaridan biriga aylangan bo‘lsa-da, uning ta’rifi bo‘yicha konsensus mavjud emas. Tarixiy tafakkur ko‘pincha tarixiy tushunish, tarixiy madaniyat va tarixiy ong kabi bog‘liq, ammo farqli tushunchalar bilan aralashtiriladi. Turli mamlakatlarda (Angliya, AQSh, Kanada, Niderlandiya) tarixiy tafakkur bo‘yicha to‘rtta mashhur ramka ishlab chiqilgan bo‘lib, ular global miqyosda tarix ta’limi amaliyotiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Kanadalik tadqiqotchi Peter Seixas oltita “tarixiy tafakkur konsepsiyasi” tarixiy ahamiyat, dalillar, davomiylilik va o‘zgarish, sabab va oqibat, tarixiy istiqbollari va axloqiy o‘lchov atrofida

pragmatik gibrid modelni ishlab chiqqan. Sam Wineburg esa uchta asosiy heuristikni “sourcing” (manbani aniqlash), “corroborating” (tasdiqlovchi dalillarni solishtirish) va “contextualizing” (kontekstlashtirish) taklif qilgan. Ushbu heuristiklar o‘quvchilarni manbalarning epistemologik tahliliga jalb qilish va ularni birlamchi manbalar haqida tanqidiy va tarixiy fikrlashga undash uchun mo‘ljallangan. O‘zbekiston ta’lim tizimida tarixiy tafakkur va birlamchi manbalar asosida tanqidiy tahlilni rivojlantirish masalasi yetarlicha o‘rganilmagan. Ushbu maqola ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga va O‘zbekiston maktablarida tarixiy tafakkurni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

1.4 Maqsad va vazifalar

Tadqiqot maqsadi birlamchi manbalar asosida ishlash orqali umumta’lim maktab o‘quvchilarida tarixiy tafakkur va tanqidiy tahlil ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini eksperimental tekshirish.

Tadqiqot vazifalari:

1. Tarixiy tafakkur kontsepsiyasining nazariy asoslarini (Seixas, Wineburg va boshqalar) tahlil qilish. 2. Birlamchi manbalar bilan ishlash bo‘yicha o‘quv metodikasini ishlab chiqish. 3. O‘quvchilarning manba ishonchligini baholash, solishtirish va kontekstlashtirish ko‘nikmalarini eksperimental tekshirish. 4. O‘zbekiston ta’lim tizimi uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Metodologiya

2.1 Tadqiqot dizayni

Tadqiqot aralash metod (mixed-methods) yondashuviga asoslangan holda loyihalashtirildi. Tadqiqot dizayni oldingi-test va keyingi-test (pre-test/post-test) bilan eksperimental shaklda tashkil etildi. Ishtirokchilar tasodifiy ravishda ikki guruhga bo‘lindi: tajriba guruhi (birlamchi manbalar va tarixiy tafakkur asosida o‘qitilgan) va nazorat guruhi (an’anaviy darslik va ma’ruza asosida o‘qitilgan).

Tadqiqot quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oldi:

1. Boshlang‘ich test o‘quvchilarning manba tahlil qilish va tanqidiy fikrlash darajasini aniqlash. 2. Intervensiya davri 6 hafta davomida turli o‘qitish metodikalarini qo‘llash. 3. Oraliq test 3-haftadan so‘ng bilim va ko‘nikmalarni baholash. 4. Yakuniy test 6-haftadan so‘ng yakuniy baholash. 5. Kechiktirilgan test 3 hafta o‘tgach, ko‘nikmalarning saqlanish darajasini tekshirish.

2.2 Ishtirokchilar

Tadqiqot Toshkent shahridagi 2 ta umumta’lim maktabining 9-sinf o‘quvchilari ishtirokida o‘tkazildi (N=80, har bir maktabdan 40 nafar). Ishtirokchilarni tanlash mezonlari:

Yosh: 14–15 yosh (9-sinf o‘quvchilari). Jins: o‘g‘il va qiz bolalar teng taqsimlangan (40/40). Akademik ko‘rsatkich: tarix fanidan o‘rtacha ball 3.0–4.5 oraliq‘ida. O‘quvchilar tasodifiy ravishda ikki guruhga ajratildi: tajriba guruhi (n=40) va nazorat guruhi (n=40). Tadqiqot boshlanishidan oldin ota-onalardan xabardor rozilik olindi.

2.3 Materiallar va vositalar

Tajriba guruhi uchun materiallar:

Birlamchi manbalar to‘plami: Temuriylar davriga oid tarixiy hujjatlar (Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”sidan parchalar). Arxeologik topilmalar fotosuratlar (Afrosiyob, Shohizinda, Registon). Tarixiy xaritalar va miniatyuralar. Bobur mirzoning “Boburnoma”sidan parchalar. Ipak yo‘li bo‘ylab sayohat qilgan savdogar va elchilarning yozuvlar

Tahlil qilish vositalari: Wineburg’ning uchta heuristiki asosida ishlab chiqilgan “Manba tahlil qilish varaqasi” (sourcing, corroborating, contextualizing). Seixasning oltita konsepsiyasi asosida ishlab chiqilgan baholash mezonlari. Guruhli muhokama va bahs-munozara uchun savollar to‘plami.

Nazorat guruhi uchun materiallar: O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan 9-sinf tarix darsligi. PowerPoint slaydlari asosidagi ma’ruzalar.

Baholash vositalari: Manba tahlil qilish testi o‘quvchilarga turli xil birlamchi manbalar (xat, rasm, hujjat) taqdim etilib, ularning ishonchliligini baholash, tarafkashlikni aniqlash va kontekstga joylashtirish ko‘nikmalari tekshirildi. Tanqidiy fikrlash so‘rovnomasi 5 balli Likert shkalasi asosida o‘quvchilarning o‘z fikrini shakllantirish, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va dalillarga asoslangan xulosa chiqarish qobiliyati o‘lchandi. Refleksiya daftari – har bir darsdan so‘ng o‘quvchilar uchta savolga javob yozishdi: “Bugun qaysi manbani tahlil qildim va undan nimani bilib oldim?”, “Bu manba ishonchlimi? Nega?”, “Agar boshqa manba bo‘lganda, xulosam o‘zgargan bo‘larmidi?”

2.4 Jarayon (Protsedura)

Tadqiqot 2025-yil oktyabr–dekabr oylarida olib borildi.

1-bosqich: Tayyorgarlik (1-hafta) Barcha ishtirokchilarga boshlang‘ich test (pre-test) o‘tkazildi. Tajriba guruhi o‘qituvchilari uchun birlamchi manbalar bilan ishlash va tarixiy tafakkurni rivojlantirish metodikasi bo‘yicha 2 kunlik trening tashkil etildi.

2-bosqich: Intervensiya (2–7-haftalar) haftasiga 2 marta, 45 daqiqadan

Tajriba guruhi darslari: 1–2-darslar: “Sourcing” manbani aniqlash. O‘quvchilar birlamchi manbaning kim tomonidan, qachon, nima maqsadda yaratilganini aniqlashni o‘rganadilar. 3–4-darslar: “Contextualizing” kontekstlashtirish. Manbani yaratilgan tarixiy davr, ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog‘lab tahlil qilish. 5–6-darslar: “Corroborating” tasdiqlash. Turli manbalarni solishtirish, ular orasidagi ziddiyatlarni aniqlash va ishonchlilik darajasini baholash. 7–8-darslar: Turli nuqtai nazarlarni tahlil qilish (masalan, Temuriylar davri haqida forsiy, turkiy va yevropalik manbalar). 9–10-darslar: Guruhli loyiha – o‘quvchilar bir tarixiy voqeani turli manbalar asosida o‘rganadilar va o‘z xulosalarini taqdim etadilar. 11–12-darslar: Bahs-munozara “Qaysi manba ishonchliroq?” mavzusida guruhli munozara. Nazorat guruhi darslari: An’anaviy ma’ruza (o‘qituvchi tomonidan mavzu bayoni). Darslik matnini o‘qish va konspekt tayyorlash. Savol-javob va test topshiriqlarini bajarish.

3-bosqich: Oraliq baholash (4-hafta) Barcha ishtirokchilarga oraliq test o‘tkazildi.

4-bosqich: Yakuniy baholash (8-hafta) Barcha ishtirokchilarga yakuniy test (post-test) va tanqidiy fikrlash so‘rovnomasi o‘tkazildi; Tajriba guruhi ishtirokchilari bilan yarim strukturaviy intervyu o‘tkazildi.

5-bosqich: Kechiktirilgan baholash (11-hafta) Intervensiyadan 3 hafta o‘tgach, ikkala guruhga ham manba tahlil qilish testi qayta o‘tkazildi.

2.5 Ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish

Miqdoriy ma’lumotlar: Test natijalari (pre-test, post-test, delayed post-test) – har bir test 20 ballik tizimda baholandi. Tanqidiy fikrlash so‘rovnomasi natijalari – 5 balli Likert shkalasi bo‘yicha. Statistik tahlil JASP (Version 0.18.3) dasturiy paketi yordamida amalga oshirildi, Ushbu tadqiqot birlamchi manbalar asosida tashkil etilgan tarix darslari o‘quvchilarning tarixiy tafakkur va tanqidiy tahlil ko‘nikmalarini rivojlantirishda an’anaviy usullarga nisbatan sezilarli darajada samarali ekanligini ko‘rsatdi. Tajriba guruhi o‘quvchilari manba ishonchliligini baholash, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va dalillarga asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalarida nazorat guruhidan aniq ustun keldi. Wineburg’ning “sourcing”, “corroborating” va “contextualizing” heuristiklari hamda Seixasning oltita tarixiy tafakkur konsepsiyasi o‘quv jarayonida samarali qo‘llanilishi mumkinligi amalda isbotlandi. Tarixiy tafakkur nafaqat tarix fanini chuqurroq tushunish, balki zamonaviy axborot muhitida “fake news” va noto‘g‘ri ma’lumotlarni aniqlash qobiliyatini shakllantirish uchun ham muhim vositadir. Tarix fanini o‘qitishda asosiy maqsad o‘quvchilarni “tarixchi kabi fikrlash”ga o‘rgatish, ularni passiv bilim oluvchidan faol tadqiqotchiga aylantirishdir. Buning uchun birlamchi manbalar bilan ishlash, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini tizimli ravishda rivojlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gibson, L., Peck, C. L., Miles, J., & Duquette, C. (2025). Historical thinking: Trends, critiques, and future directions. *Current Opinion in Psychology*, 65, 102088. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2025.102088>
2. Seixas, P. (2017). A Model of Historical Thinking. *Educational Philosophy and Theory*, 49(6), 593–605. <https://doi.org/10.1080/00131857.2015.1101363>
3. Gorzycki, M., Elder, L., & Paul, R. Historical Thinking: Bringing Critical Thinking Explicitly into the Heart of Historical Study.
4. Wineburg, S. (2001). *Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past*. Philadelphia: Temple University Press.
5. Ramoroka, D., & Engelbrecht, A. (2015). The Role of History Textbooks in Promoting Historical Thinking in South African Classrooms. *Yesterday&Today*, 14, 99–124. <https://doi.org/10.17159/2223-0386/2015/n14a5>
6. Rivero Gracia, P., Aso Morán, B., & García-Ceballos, S. (2023). Progression of Historical Thinking in Secondary School Students: Sources and Critical Thinking. *REDIE*, 25, e09. <https://doi.org/10.24320/redie.2023.25.e09.4338>
7. (2025). Developing and Validating a Historical Thinking Skills Assessment Instrument: A Psychometric Study Using Classical Test Theory and Item Response Theory. *International Conference on Studies in Education and Social Sciences (ICSSES)*, Istanbul, Turkey.

8. (2023). Putting critical thinking at the center of history lessons in primary education through error- and historical thinking-based instruction. Education Sciences, 8.
9. (2024). Second-Graders' Historical Reading, Thinking, and Writing About Rosa Parks. SearchWorks, Stanford University.